

HRVATSKI IDENTITET I RANOSREDNJOVJEKOVNO KRALJEVSTVO

NEVEN BUDAK

Nema nikakve sumnje u to da su temelji suvremenoga hrvatskog identiteta postavljeni upravo u razdoblju ranosrednjovjekovnog kraljevstva. Dovoljno je naglasiti tri osnovna elementa na kojima počiva današnji hrvatski identitet, shvaćen kao identitet hrvatskog dijela hrvatske političke nacije. To su: pripadnost kršćanskoj kulturi, pripadnost zapadnoj civilizaciji i država kao jamac opstanka nacije. Njima se može pribrojiti još jedan element, koji je stoljećima bitno obilježavao hrvatski identitet, ali je danas uglavnom sasvim izbrisan, ili je pak dijelom postao i nepoželjan: riječ je o tropismenosti i kroz nju, na izvjestan način, multikulturalnosti samih Hrvata.

Razvoj svih ovih elemenata, toliko važnih za razumijevanje današnjeg položaja Hrvata u odnosu na njima susjedne nacije, ali i europske nacije i njihov identitet općenito, može se smjestiti u jedno jedino - deveto - stoljeće. Započelo je pokrštanjem Hrvata oko 800. godine, a završilo osamostaljenjem kraljevstva i otvaranjem vrata slavenskoj misiji pod vodstvom učenika Konstantina i Metoda. Ono se time pokazuje kao možda najpresudnije razdoblje hrvatske povijesti uopće. Tijekom svih kasnijih stoljeća samo se nadograđivalo ili čuvalo ono što je nastalo u tom osvit hrvatske povijesti. Važnost devetog stoljeća za oblikovanje hrvatskog identiteta može se lako dokazati.

Krenimo redom. Premda se u povijesnoj znanosti dugo vodila diskusija oko vremena pokrštanja Hrvata i središta iz kojih je ono pokrenuto (pa čak i danas neki autori ustraju na zastarjelim mišljenjima o pokrštanju već u sedmom stoljeću), ipak je postignuto gotovo potpuno suglasje među pripadnicima različitih povijesnih disciplina: povjesničarima, povjesničarima umjetnosti, arheolozima i jezikoslovcima oko toga da su Hrvati podvrgnuti sustavnom pokrštanju nakon ulaska u orbitu franačke sile, dakle oko 800. godine. Sporadičnih je dodira s kršćanstvom moralo biti i ranije, ali oni nisu ostavili zamjetnog traga u hrvatskoj kulturi. Tek je sustavno pokrštanje političke elite, a potom i ostalih dotad poganskih stanovnika nekadašnjih provincija Dalmacije i Savske Panonije, uvelo Hrvate u kršćansku ekumenu, što će trajno obilježiti njihov identitet sve do današnjeg vremena. Bez obzira, naime, u kolikoj je mjeri hrvatsko društvo danas sekularizirano, i u kolikoj mjeri se pojedinci osjećaju ateistima ili pripadnicima drugih religija, naša je svakodnevica duboko prožeta kršćanskom uljubdom koja opet posreduje starije, židovske, antičke i predantičke kulturne slojeve.

Kalendar, način prehrane, govor, odijevanje, umjetnost, urbanizam, filozofija, politika - svi ti bitni dijelovi identiteta prožeti su kršćanstvom, ne samo u nas, nego posvuda u krajevima u kojima prevladava kršćanska religija. Prihvatanje kršćanstva nije, prema tome, za Hrvate značilo samo ulazak u onovremenu zajednicu kristijaniziranih naroda, nego je presudno utjecalo na oblikovanje hrvatskog identiteta sve do danas.

Slaveni su u Dalmaciji došli u dodir s kršćanstvom koje je postojalo u romanskim gradovima, ali i u zajednicama starosjedilaca koje su preživjele vrijeme seoba. No, kako je već istaknuto, ti dodiri nisu imali nekoga snažnijega učinka tijekom prva dva stoljeća slavensko-romanske koegzistencije. Bilo je potrebno među poganskim Slavenima organizirati misiju, a nju je, po mogućnosti, trebala podupirati neka politička sila. Okolnosti su za takvu misiju postale povoljne nakon što su čete Karla Velikog prodrle najprije u avarski kaganat, a potom i u Dalmaciju. Pobjeda nad Avarima otvorila je vrata misionarima u savsko-dravskom međurječju. O njihovoj djelatnosti znamo malo, gotovo ništa, ali ipak nema sumnje da su upravo tada tamošnji Slaveni primili kršćanstvo. U Dalmaciji se to moglo dogoditi nekoliko godina kasnije. Elita je morala biti pokrštena najvjerojatnije prije prvoga spomena duksa Borne.

Politička je prevlast Karolinga u Dalmaciji i u nešto manjoj mjeri u savsko-dravskom međurječju otvorila vrata misionarima koji su dolazili iz područja pod upravom akvilejskog patrijarha, a možda i nekima iz langobardskih vojvodstava središnje Italije, gdje su se nalazili samostani Monte Cassino i Monte Gargano. Ta misionarska djelatnost, u kojoj su važnog udjela zasigurno imali benediktinski redovnici, značila je nastanak drugog važnog elementa sveukupnoga hrvatskog identiteta: prevage zapadnih civilizacijskih utjecaja nad istočnima.

Ovdje valja odmah upozoriti da objektivni promatrač ne smije zapasti u grešku i nametanjem vlastitih vrijednosnih sudova, prožetih suvremenim predrasudama, pretpostaviti civilizacijske vrijednosti onovremenog Zapada tadašnjim dostignućima europskog Istoka. Dapače, Bizant je, kao nastavljatelj tradicija Rimskog carstva, čuvar duhovnih i materijalnih plodova sinteze antičkog i kršćanskog, upravo i bio Europa. Čak je i taj zamljopisni naziv bio ograničen na europski dio Bizantskog carstva, točnije na istočne dijelove Balkanskog poluotoka, dok se Zapad tek borio da postigne ravnopravnost s Istokom. Ulazak Hrvata u krug zapadne civilizacije ne treba, dakle, ocjenjivati vrijednosnim kriterijima, već treba jednostavno ustvrditi da su franački, ili točnije langobardski misionari priključili Hrvate onom civilizacijskom krugu u kojem će, usprkos teškoćama, opasnostima i iskušenjima u narednim stoljećima, ostati do danas. I bez nabiranja primjera, jasno je koliko je vezanost uz Zapad utjecala na oblikovanje suvremenoga hrvatskoga identiteta.

Deveto je stoljeće donijelo sa sobom i stvaranje prve političke organizacije na hrvatskom prostoru. Regnum, koji nastaje također pod utjecajem Karolinga, ne može se uspoređivati sa suvremenom državom i bilo bi pogrešno govoriti o državopravnom položaju Hrvatske kao nepromijenjenoj kategoriji od 8. stoljeća do danas, ali je to prvo političko okupljanje Hrvata pod vlastitim vladarom stvorilo jezgru koja neće nikada nestati, usprkos krizama i njezinu preseljenju u sjeverne hrvatske krajeve tijekom turske opasnosti. Postojanje vlastite političke organizacije pod hrvatskim imenom (regnum Croatorum ili regnum Croatiae et Dalmatiae) važno je ne samo po sebi, nego zbog toga što je takva politička tvorevina bila jamac očuvanja hrvatskog identiteta kroz čitavu prošlost. Nositelji političkog života u tom kraljevstvu bili su pripadnici hrvatskog plemstva, a ime Hrvati odnosilo se ponajprije na njih. Neplemeniti seljaci bili su jednostavno Slaveni, kao i drugdje u slavenskom svijetu. Nestanak političke zajednice čiji je nositelj bilo plemstvo, odnosno njezino preimenovanje

(recimo u: Slavonija, ili Ilirik, ili Dalmacija), značilo bi zasigurno i nestanak, odnosno preimenovanje hrvatskog plemstva, a time i hrvatskog naroda. Stvaranje regnuma u prvoj polovici 9. stoljeća bilo je, dakle, treći presudni činitelj u stvaranju hrvatskog identiteta, s trajnim posljedicama sve do danas.

Vratimo se ponovno procesu pokrštavanja. Već je bilo spomenuto da su u pokrštavanju Hrvata presudnu ulogu odigrali zapadni misionari, koji su sa sobom donijeli ambrozijanski ritis, profinjeni latinski jezik karolinške renesanse, arhitektonske modele i predloške dekoracije crkvenog namještaja i predmeta umjetničkog obrta. Donijeli su, dakako, i svetačke kultove kojima su obilježili prostor ponajprije između Zrmanje i Cetine, ali i u drugim krajevima. Crkveni su utjecaji išli ukorak s političkima, ili pomalo ispred njih. Zbog toga Bizant nije mogao samo pasivno promatrati širenje zapadnih utjecaja na području na kojem crkvene jurisdikcije nisu bile sasvim jasno razgraničene, tim više što je crkvena hijerarhija na čelu s dalmatinskim biskupima bila po svemu sudeći barem dio devetog stoljeća podložna carigradskom patrijarhu.

Borba za prevlast nad crkvom nije se vodila samo u Hrvatskoj, nego i na velikom području od Bugarske preko Panonije do Velike Moravske. Oružje Bizanta u toj je borbi bila slavenska misija Konstantina i Metoda, koja je ostavila neizbrisiv trag u kulturi mnogih slavenskih naroda. Hrvati su u dodir s tekovinama slavenskih apostola došli prije 925. godine, a najvjerojatnije još u drugoj polovici 9. stoljeća. Slavensko je bogoslužje, zajedno s glagoljskom pismenošću, prodiralo u hrvatske krajeve iz dva smjera: sa sjevera, iz panonskog prostora, te s juga, duž jadranske obale. Upravo u južnim dalmatinskim biskupijama upotreba se slavenskog bogoslužja mogla iskoristiti za širenje kršćanstva među još uvijek nepokrštenim stanovnicima gornjodalmatinskih sklavinija, pogotovo u Neretvanskoj kneževini, koja je nosila znakovito ime Paganija. No, pravim je uporištem glagoljaštva postao sjevernojadranski, kvarnersko-istarski prostor, u kojem je glagoljaška kultura postala konstantom hrvatskog identiteta. Postupno će se glagoljaški utjecaji, ne bez potpore vladara, proširiti i na ostale dijelove Hrvatske, te otvoriti vrata i drugoj velikoj slavenskoj pismenosti - ćirilskoj, čiji se prvi tragovi u Hrvatskoj pojavljuju već na Bašćanskoj ploči.

Time će ranosrednjovjekovno razdoblje ostaviti i četvrti biljeg hrvatskoga identiteta: tropismenost, u kojoj će za hrvatsku kulturu specifično značenje imati upravo njezina glagoljaška komponenta, ali će i ćirilaska pismenost ostaviti brojne i vrlo dragocjene spomenike. Preko slavenskih pisama u hrvatski će kulturni prostor doticati utjecaji kršćanskog istoka.

Naposljetku, u nabranju ranosrednjovjekovnih fenomena koji su utjecali na stvaranje onoga što bismo nazvali današnjim hrvatskim identitetom, valja istaći oživljavanje gradskog života i stapanje romanskih gradova sa slavenskim zaleđem. Proučavanje kontinuiteta života antičkih gradova u razdoblju od oko 650. do oko 850. otežano je gotovo posvemašnjim nedostatkom izvora. Pa ipak, ono malo što znamo o sudbini romanskih gradova govori nam o tome da je antički urbani svijet u skromnim oblicima preživio i sačuvao sjeme iz kojeg će u 9. stoljeću ponovno oživjeti gradsko tkivo, te se početi ubrzano razvijati oko godine 1000. Urbana kultura proširila se iz izvorno romanskih na mlađe hrvatske gradove, a djelovala je u izvjesnoj mjeri i na razvoj gradskog života u sjevernim hrvatskim krajevima. Vrhunac svog utjecaja na svekoliki hrvatski identitet gradska će kultura ostvariti kasnije, u vrijeme dubrovačkoga i dalmatinskoga humanizma, ali on ne bi bio moguć bez preživljavanja i potom procvata gradova u ranom srednjem vijeku. Svoju je ulogu, mada manje poznatu i uočljivu, odigrao i kontinuitet ruralnih predslavenskih zajednica.

Promjene u rasporedu snaga u jugoistočnoj Europi u prvoj četvrtini 10. stoljeća, rastuća snaga Bugara i razmjerno slabljenje Bizanta, nagnali su carstvo da potraži saveznika u Hrvatima. Time se pojavila mogućnost djelomične političke integracije Hrvatskoga kraljevstva i dalmatinskih gradova. Slijedila je ubrzo i integracija na sinodi u Splitu Hrvatske i Dalmacije u jedinstvenu crkvenu oblast, čime su djelomično poništene posljedice aachenskog razgraničenja Dalmacije, a integrativni procesi ubrzani. Time nisu ojačane samo veze crkvenih i svjetovnih elita, već su se vrata romanskih gradova otvorila još šire nego prije doseljenicima iz zaleđa. Stapanje romanskoga i slavenskoga stanovništva, ne samo u gradovima nego i na otocima, bilo je važnom sastavnicom hrvatske etnogeneze. Kako bi danas izgledala hrvatska nacija, možemo se zapitati, da su romanska i slavenska etnička skupina ostale trajno odvojene?

Svi ovi prethodno nabrojani elementi, međutim, dio su identiteta kakvog **danas** prepoznajemo kao hrvatski. On je, prema tome, historiografski konstrukt koji nastaje na taj način da za potrebe suvremenog identiteta biramo iz prošlosti ono za što mislimo da je dovelo do današnjeg stanja. Time ujedno stvaramo dojam kontinuiteta kao nužne sastavnice identiteta. Sve one pojave iz prošlosti, koje ne sudjeluju u današnjem identitetu, skloni smo zanemariti ili previdjeti. Time se, možda i nehotice, stvara dojam o istovjetnosti identiteta danas i prije tisuću godina, na čemu se onda grade krivi zaključci, manje u znanosti, a više u diskursu svakodnevnog, uključujući tu i politiku. Gotovo bismo mogli ustvrditi da je to postupak koji se nije promijenio od 9. stoljeća naovamo: i tada se iz usmene tradicije i priča o postanku naroda brisalo ono što je legitimiralo otpadnike, a dodavalo ono što je uključivalo pridošlice.

Ispravna bi pitanja u vezi s identitetom, zapravo, trebala glasniti: na čemu su Hrvati u ranome srednjem vijeku gradili svoj identitet? Kako su definirali sebe nasuprot drugima, ili kako su ih drugi definirali nasuprot sebi?

Na ta je pitanja izuzetno teško dati odgovor. S jedne strane, izvora koji bi nam u tome pomogli ima gotovo do ništavnosti malo. S druge strane, istraživanja u tom smjeru jedva da su ikad vršena. Nisu ispunjene niti neke elementarne pretpostavke za taj posao. Primjerice, mi danas još uvijek ne možemo dati odgovor na pitanje tko su bili Hrvati. Ostavimo po strani sva komplicirana pitanja hrvatske etnogeneze i zamislimo se samo nad činjenicom da ne znamo jesu li se svi Slaveni u nekadašnjoj rimskoj Dalmaciji nazivali Hrvatima, ili su se uglavnom svi nazivali Slavenima, a samo neki - recimo plemstvo, ili neki rodovi - Hrvatima. To što mi danas retrogradno pojam "Hrvati" projiciramo na sve stanovnike hrvatskoga prostora nije doprinos boljem razumijevanju prošle zbilje.

Mogli bismo pokušati pronaći odgovor oslanjajući se na spomen dvanaestoro plemena Hrvata u zapisu što opisuje događaj iz 1102. No, čak i kada bismo prihvatili vjerodostojnost opisa tog događaja, nijedno od spomenutih dvanaest plemena Hrvata ne bismo mogli datirati u razdoblje prije 11. stoljeća. I sam sam nekada bio sklon prihvatiti udobnu tezu da je spomen dvanaest plemena u pripisu Tomine povijesti samo karika u lancu koji započinje spomenom sedam plemena u djelu Konstantina VII Porfirogeneta, a nastavlja se navodom Tome Arhidakona o sedam ili osam plemena pridošlih iz Poljske. Po tome bi broj hrvatskih plemena stalno rastao, čemu bi u prilog govorili pokušaji nekih plemena u 14. stoljeću da se priključe organizaciji hrvatskog plemstva. Međutim, mora se priznati da gotovo ništa ne veže Konstantinovo petoro braće i dvije sestre, koji su Hrvate doveli u novu domovinu, s Tominim plemenima ili plemenima Trogirskog pripisa. Dapače, skloniji sam tvrditi kako ova tri podatka govore o diskontinuitetu u oblikovanju hrvatskog identiteta u ranom i kasnijem srednjovjekovlju.

Najčvršći oslonac istraživanju identiteta u najstarijem razdoblju predstavlja zapis u carevu djelu "O upravljanju carstvom". Hrvatska se zajednica razumjevala kao skup sedam plemena, od kojih je jedno, i to izgleda isprva ne ono najvažnije, nosilo ime Hrvata. Zacijelo staroj, pretkršćanskoj predaji, dodana je kasnije priča o pokrštavanju na vlastiti zahtjev iz Rima, kako bi se objasnio prelazak na novu vjeru i legitimirao ulazak u kršćansku ekumenu, te priča o ratu protiv Franaka, kako bi se objasnila politička samostalnost od karolinškog kraljevstva. Priča zabilježena u Konstantina je predaja osvajača, koji su borbom stekli zemlju i pokorili starosjedioce. Tomina je interpretacija bitno drugačija: ona Hrvate predstavlja kao starosjedioce koji su se izmiješali s doseljenim Gotima, odnosno Slavenima, a o njihovu pokrštavanju ne zna ništa, već ih prikazuje kao arijance od nepoznata vremena. Očito je ovdje riječ o učenoj konstrukciji, a ne o nečemu što bi imalo veze sa samo-identifikacijom Hrvata.

O vremenu postanka zajednice dvanaestoro plemena ne može se danas reći ništa pouzdano, kao, uostalom, niti o vremenu postanka pojedinih od njih. Jasno je, ipak, da takav ustroj nema ništa zajedničko s onim iz priče o doseljenju, te da je u međuvremenu nastala potreba da se pronađe drugačije tumačenje identiteta Hrvata. Ovaj problem tek zaslužuje detaljniju analizu, ali se bez sumnje može reći da je u vremenu od nastanka priče o doseljenju osvajača do 11. stoljeća (ili ranije) nastala potreba da se legitimira zajednica nastala stapanjem došljaka i domorodaca, odnosno Hrvata i ostalih stanovnika Dalmacije. Očito se hrvatska identifikacija proširila i uključila dotad nehrvatske skupine. Na taj se način hrvatsko ime širilo na sve veći broj stanovnika nekadašnje rimske Dalmacije.

Postojanje nehrvatskih skupina na području Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije znači da su na istom prostoru paralelno postojali različiti identiteti. Postojao je romanski identitet, građen, koliko je suditi po predajama o postanku pojedinih gradova, na svijesti o nasljeđivanju antičkih rimskih tradicija, ili na traženju korijena u gradu Rimu. Vrijedilo bi možda detaljnije istražiti suodnos lokalnih gradskih identiteta i ovog nadređenog, rimskog, pa možda i romejskog, koji je podrazumijevao pripadnost Bizantskom (Rimskom) carstvu. Pored njih postojali su drugi lokalni identiteti (recimo Gačani), čiji je suodnos s nekim nadređenim identitetom nemoguće ustanoviti, jer nam, na žalost, iza sebe nisu ostavili nikakva pisana traga, osim spomena u bilješkama inozemnih pisaca, kojima se potvrđuje njihovo postojanje.

U okolnostima sporog prodiranja kršćanstva među pogansko stanovništvo, pogotovo seosko, ostaje nejasno koliki je dio stanovništva kraljevstva, i otkad, pripadnost kršćanstvu smatrao dijelom svog identiteta. Razvidno je da su vladari i pripadnici županskog sloja u 9. stoljeću upravo plakativno na oltarnim pregradama crkava isticali svoju vjersku opredijeljenost, no kako su na to gledali oni koji nam nisu ostavili nikakva traga svojih vjerovanja, a koji su činili najveći dio stanovništva? Dokad su oni slavili vlastita slavenska božanstva, ili pak predkršćanske kultove rimskog svijeta?

Država, čiju važnost danas shvaćamo kao presudnu za održanje hrvatskog identiteta, u ranom se srednjem vijeku, ako je uopće možemo nazvati državom, svodila na prikupljanje poreza i vojske, te iznimno na rješavanje nekih sudskih sporova pred vladarom ili njegovim izaslanikom. Pojedinaac je u doticaj s takvom državom dolazio možda dva ili tri puta godišnje. Ratni sukobi koji su se vodili u to vrijeme bili su vrlo mali po broju angažiranog ljudstva, a po značaju su bili ratovi vođeni u svrhu pljačke ili suzbijanja pljačke. Vladara su pojedinci mogli vidjeti samo rijetko, pa je pitanje koliko su se s njim mogli identificirati. Vlast župana po svojoj je prilici shvaćana kao lokalna, a ne kao predstavništvo neke apstraktne više vlasti. Kakav je odnos pojedinac mogao imati prema takvoj državi? Vjerojatno nikakav.

Ona je samo za ratnički sloj, dinastiju, vladarevu družinu, župane ili plemstvo mogla biti dio njihova identiteta, ali ne i za većinu ljudi koji su se identificirali s mnogo konkretnijim, užim grupama, poput roda, seoske općine ili plemena.

Pismenost, bilo latinska, bilo slavenska, jednako je tako mogla biti dijelom identiteta samo vrlo male skupine svećenika i redovnika. Ako su oni u gradovima i imali nekog većeg udjela u ukupnom broju stanovnika, na selu im je broj morao biti zanemariv, a pismenost - pogotovo latinska - ionako upitna. S upotrebom liturgijskog jezika moglo je biti malo drugačije, ali teško da se itko od laika identificirao s liturgijskim jezikom što ga je koristio tako dugo dok mu ga netko drugi nije pokušao promijeniti, pa bi se rodila potreba za otporom.

Zaključimo, dakle. Kakvi su sve identiteti postojali u ranosrednjovjekovnom hrvatskom kraljevstvu i na čemu su se zasnivali, danas možemo samo nagađati. Pouzdano možemo tvrditi samo to da nije postojao jedan identitet, koji bi konstituirao hrvatski narod na taj način da okupi sve stanovnike kraljevstva, već su mnogobrojne grupe imale svoje vlastite identitete. S druge strane, uglavnom tijekom 9. stoljeća, pojavili su se svi oni elementi koji će oblikovati hrvatski identitet onakav, kakav danas poznajemo, odnosno kakav smo u novije vrijeme stvorili. To, međutim, ne znači da je isti hrvatski identitet postojao u ranome srednjem vijeku, te da se nepromijenjen očuvao sve do danas. Suvremeni hrvatski identitet, sam podložan promjenama i ne tako monolitan kakvim ga se ponekad voli prikazivati, nastajao je stoljećima, odbacujući i prihvaćajući pojedine elemente, upravo onako kako bismo to očekivali od jednog, za znanstvenike pomalo neuhvatljivog fenomena. Hrvati i Hrvatska devetog stoljeća nisu Hrvati i Hrvatska 20. stoljeća, premda nema sumnje da ih međusobno povezuju neke tanke niti.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA LII
ZAGREB 1999.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LII, str.1-250, Zagreb 1999.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor

Mirjana Gross

Ivan Kampuš

Franko Mirošević

Ivica Prlender

Tomislav Raukar

Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:

ABC Clio

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:

Horetzky